

**Державна митна служба України
Академія митної служби України**

Дмитро Бочаров

**Проблеми юридичного доказування
у літературних прикладах**

**Затверджено науково-методичною радою
Академії митної служби України**

**Дніпропетровськ
2002**

УДК 343.123.1(075.8)+347.9(07)
ББК 67.411+67.410

Бочаров Д.О. Проблеми юридичного доказування у літературних прикладах. Навчальний посібник. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2002. – 28 с.

У навчальному посібнику розглянуто проблеми доказування в юридичному процесі, а також питання щодо специфіки судової достовірності та природи юридичних доказів. Матеріал подано у формі нарисів, кожний з яких пов'язаний з певним літературним сюжетом і має свою проблематику.

Посібник може використовуватись для опанування окремих тем навчальних курсів з кримінального і цивільного процесу, а також у курсі теорії держави і права, зокрема під час вивчення теми “Юридичний процес”.

Автор Бочаров Д.О., викладач кафедри державного права та митної політики Академії митної служби України.

Рецензенти: Гмирко В.П., начальник юридичного факультету Академії митної служби України, кандидат юридичних наук, доцент;

Лобойко Л.М., в.о. начальника кафедри кримінального процесу Дніпропетровської юридичної академії МВС України, кандидат юридичних наук.

Рекомендовано до друку кафедрою державного права та митної політики Академії митної служби України. Протокол № 4 (49) від 27.06.2002 р.

© Дмитро Бочаров, 2002.

ПЕРЕДМОВА

Соціальні норми – це правила взаємодії людей в єдиній “соціальній площині” за умов, коли інтереси індивідів не збігаються, суперечать одне одному і потребують узгодження. Багатство й неоднорідність суспільних відносин, що становлять предмет регулювання, особливості буття та специфіка методів здійснення впливу обумовлюють численність і різноманітність видів соціальних норм, їх системний характер.

Право посідає особливе місце в системі соціальних норм. Забезпеченість можливістю застосування примусу та формальна визначеність перетворюють право на чи не найбільш ефективний регулятор людської поведінки. Адже кожна людина прагне задовольняти власні потреби оптимальним шляхом, досягаючи найкращого результату за найменших витрат. Право, “обтяжуючи” можливістю застосування примусу певні засоби досягнення певних результатів (читай: набуття благ), суттєво зменшує привабливість таких засобів. Інші засоби, навпаки, стимулюються за допомогою надання певних додаткових благ або визначення більш зручних умов набуття основного блага.

Правова норма нагадує той казковий камінь на роздоріжжі, що попереджає про потенційні наслідки вибору шляху (“... направо підеш – на шинок натрапиш, наліво – коняку втратиш, а як прямо почимчикуєш – голови позбудешся”), причому найкоротший шлях завжди виявляється найважчим. Таким чином, чітко інформуючи про наслідки вибору та вряди-годи застосовуючи примус до занадто самовпевнених Іллів та дурикуватих Іванів, право витісняє їх з найбільш соціально шкідливих чи небезпечних “коротких” шляхів, переводить у соціально прийнятне правове “поле”. Камінь на роздоріжжі, стимул-шинок та душогубець, що уособлює обтяження короткого шляху, фактично виконують регулятивну та охоронну функції.

За допомогою казкової символіки пропонований нормою для реалізації за визначених обставин тип поведінки можна представити як довгий, але привабливий наявністю шинку чи просто безпечний шлях, а всі інші варіанти поведінки – короткими шляхами, що прямують повз кубла Гориновича чи гнізда Свистуна-Розбійника.

Регулятивно-охоронне призначення права обумовлює потребу формального підходу до регламентації соціального буття, чіткого визначення опосередкованих правом ситуацій та недвозначного формулювання правил. Показчик на роздоріжжі з написом “Все в руках Божих” або “Два з них небезпечні” стане дотепним жартом, але кепським регулятором.

Опосередковані правом людські стосунки набувають характеру правовідносин, тобто приводять до певних юридичних результатів. Але якщо в казці подорожній зазвичай фізично неспроможний обминути стимул чи обтяження, що знаходяться просто “на шляху”, то в дійсності

реалізація проголошених нормою позитивних чи негативних наслідків поведінки є більш складною справою.

Адже навіть найдосконаліша за формою та змістом, забезпечена найоптимальнішим чином правова норма – тільки передумова виникнення правовідносин. Відправною точкою процесу правореалізації є конкретна життєва ситуація, передбачена правовою нормою і тому юридично значуща. Правове опосередкування надає такій ситуації статусу юридичного факту, тобто обставини, що викликає виникнення, зміну або припинення правовідносин, “запускає” механізм правового регулювання і персоналізує абстрактні можливості та вимоги норми.

Отже, щоб ланцюг замкнувся і, за виразом Сергія Алексєєва, “правова енергія юридичних норм була спрямована на конкретних суб’єктів”, має відбутись “стиківка” абстрактної нормативної і конкретної життєвої ситуацій. У разі встановлення їх відповідності остання набуває значення юридичного факту.

А оскільки порівняння можливе лише щодо однопорядкових явищ, конкретна життєва ситуація має бути відтворена в юридичному вимірі. Таке відтворення здійснюється шляхом доказування.

Юридичне доказування – то нормативно врегламентована логіко-практична діяльність із відтворення юридичними засобами обставин правнорелевантної ситуації. Доказування є наукою і мистецтвом одночасно, діяльність з доказування вимагає неабиякої вправності й професійної майстерності.

Проблемам доказування присвячено численні публікації наукового і практичного спрямування. Автором цієї роботи здійснено спробу висвітлити проблеми юридичного доказування у формі нарисів шляхом аналізу відомих літературних сюжетів. Робота складається з трьох нарисів, кожний з яких має свою проблематику і свою літературну “прив’язку”. Викладення матеріалу здійснюється з перманентним ускладненням стилістики: від популярно-есеїстичної у першому нарисі – до “майже наукової” в останньому.

Ця робота не претендує на повноту чи глибину дослідження. Її мета інша – невимушено і ненав’язливо привернути увагу читача до проблем доказового права, зацікавити і захопити його однією з найскладніших технік – технікою юридичного доказування.

ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ В КРАЇНІ ДИВ

“Найкраще в Керролла було написано не дорослим для дітей, але вченим для вчених”, – зазначив якимось відомий англійський письменник Гілберт Кійт Честертон [11, 238]. Майже в унісон йому американський популяризатор науки Мартін Гарднер твердить, що “сновидіння Аліси, змальовані Льюїсом Керроллом, скоріше бентежать, аніж захоплюють сучасних дітей, а інколи навіть лякають їх. “Аліса” донині жива лише тому, що її читають дорослі” [11, 251].

Чим же вабить дорослих дитяча казка, написана понад сто років тому англійським доктором математики і логіки Чарлзом Лютвіджем Доджсоном, у літературному світі більш відомим як Льюїс Керролл?

Знаний радянський психолог Соломон Геллерштейн уважав, що дорослі досить специфічно сприймають фантазії Керролла: у плутанині перспектив і пропорцій, причин і наслідків вони схильні вбачати таємницю, “розкриття якої не байдуже науці”, а в чудернацьких пригодах маленької дівчинки – алегорію, що містить цілком серйозні наукові ідеї, гіпотези та теорії [11, 259].

Справедливість наведеної думки підтверджують численні публікації зі спробами тлумачити дитячу казку з позицій історії, філософії, психології тощо. І хоча більшість з них, за виразом мовознавця Ніни Демурової, свідчить не про наявність у тексті Керролла “закодованих теорій”, а лише про наявність тенденції “вчитувати” туди зміст і контекст на підтвердження власних ідей авторів, діапазон інтерпретацій переконує в специфічних властивостях тексту “Аліси” [11, 297].

Сам Керролл з цього приводу зауважував, що “слова значать більше того, що ми в них вкладаємо, тому книга зазвичай містить значно більше, ніж мав на увазі її автор” [11, 280].

Декому вдалося відшукати в казці Керролла навіть теологічний та космогонічний підтекст, але, здається, донині не було вчинено жодної спроби здійснити її юридичний аналіз.

У першій з двох книг про Алісу – “Пригоди Аліси в Країні Див” – змальовано сцену суду над чирвовим Валетом, яка є яскравою демонстрацією проблем юридичного доказування. На правознавця, який врешті-решт виявить бажання ретельно проаналізувати “справу Валета”, чекають досить цікаві питання.

Перше, яке одразу постане руба – то питання щодо предмета та меж доказування у цій справі. Предметом доказування традиційно вважаються факти й обставини, що мають значення для вирішення справи, тобто призводять або мають призводити до певних юридичних наслідків. Що за юридичні наслідки загрожують Валету, нескладно здогадатись: втрата голови з *важкої* руки королеви, здається, стала єдиним видом покарання в Країні Див. Але якою причиною обумовлена можливість настання такого наслідку, які факти чи обставини мають призвести до страти Валета?

Обвинувачення, публічно оголошене Валету Білим Кроликом, має приблизно такий вигляд:

Якимось з днів
Напекла вергунів
Смачнющих чирвова краля.
Валет, як на гріх
Спритніший за всіх,
Сім з того печива вкрав.

Тобто, предметом доказування у даній справі має бути факт викрадення Валетом семи вергунів. Саме це має встановлюватись і доводитись у судовому порядку. Проте складається враження, нібито учасники процесу схильні обговорювати що завгодно... крім обставин крадіжки. Чому?

Тому, що викрадення Валетом семи вергунів є фактом загальновідомим. У разі, якщо певний факт відомий широкому колу осіб, а також всім членам суду – такий факт може бути визнаний загальновідомим та звільнений від необхідності його встановлення та доказування [14, 118-119].

Пісенька, фрагмент якої в процесі над Валетом використаний як обвинувачення, – народна [11, 89]. Народна пісня – зазвичай результат колективної творчості, точніше, кількість осіб, які беруть участь у створенні та поширенні пісні, настільки значна, що дає підстави вважати її продуктом творчості всього народу.

Тлумачення суддею-королем рядка “відомо всьому світові” з так званого “листа Валета” [11, 97] недвозначно вказує на те саме: присяжні *знають* про винуватість Валета, тому доводити його вину – зайвий клопіт.

Того ж висновку можна дійти, оцінивши реакцію суду на твердження Аліси про те, що їй нічого ніколи не відомо про обставини цієї справи. На перший погляд може здатись, що свідчення Аліси – характерний приклад “форми без змісту”, коли процесуальне джерело інформації наявне, але інформації щодо обставин справи воно не містить. То чому свідчення Аліси “дуже важливе” для суду, про що необережно обмовився суддя-король? І чому Білий Кролик, який виступає в ролі своєрідного розпорядника процесу, поспішає “ненав’язливо” виправити простакуватого короля: “Ваша величність, звісно, хоче сказати: *неважливе?*” [11, 93].

Твердження Аліси ставить під сумнів факт загальновідомості обставин справи, який презумується в даному процесі, і може призвести до необхідності доводити вину Валета. А це не бажано ані для судді, що одночасно є потерпілим (викрадене печиво призначалося саме для чирвового короля), ані для Білого Кролика, який, схоже, представляє обвинувачення: адже, як зазначила Аліса, доказів вини Валета в них нема ніяких.

Отже, обізнаність про вчинення Валетом крадіжки є загальною і очевидною. Але чи звільняє це від необхідності доказувати в судовому порядку наявність події злочину та провини обвинуваченого, чи можливе таке згідно з процесуальними правилами Країни Див? Встановлення саме цих обставин (так званого “головного факту”) є основним завданням процесу, всі інші елементи предмета доказування мають похідне від них значення. Без встановлення і належного обґрунтування “головного факту” пізнання інших обставин справи просто втрачає сенс.

До речі, пояснити феномен справи Валета (винуватість особи ще не встановлена, але вже загальновідома й загальновизнана) можна. Таке більше характерне для Задзеркалля, де жити доводиться “у зворотному напрямку” [11, 163], що дозволяє пам’ятати і колишнє, і майбутнє, проте не виключено, що подібне можливе і в Країні Див, адже там з часом можна “домовитись” [11, 60]. Ситуація з Валетом дуже нагадує ситуацію з королівським вісником, який “вже відбуває покарання, хоча суд розпочнеться лише в наступну середу, а про злочин він узагалі ще й не думав” [11, 163].

Майбутній королівський вісник і в’язень відіграє неабияку роль і в справі Валета. Допитаний як свідок, Капелюхар – а саме про нього йдеться – уособлює дві процесуальні проблеми разом: належності доказів і допустимості їх процесуальних джерел.

Належність доказів є чинником, що обумовлює залучення до розгляду необхідних доказів та відкидання зайвих, таких, що захаращуватимуть процес. Належність передбачає існування об’єктивного зв’язку між змістом судових доказів і тими фактами, що підлягають встановленню.

Дурниці, що їх верзе в судовому слуханні Капелюхар, анічогісінько не спроможні роз’яснити у справі Валета, оскільки вони *ніяким чином* не стосуються обставин крадіжки. Але чи можна це стверджувати поспіхом, не розглянувши зазначених свідчень і не оцінивши їх разом з іншими?

Належність до справи відомостей про факти, що мають безпосереднє матеріально-правове значення, завжди є очевидною, тому вирішення питання щодо їх належності майже не викликає складнощів. А от так звані непрямі докази містять дані, характер зв’язку яких з досліджуваними обставинами справи значно менш визначений і більш “плутаний”. До того ж і форми такого зв’язку можуть бути найрізноманітнішими.

Належність таких даних попередньо лише припускається. У ході подальшого доказування наявність або відсутність необхідного зв’язку з’ясовується напевно. За наявності необхідного зв’язку між доказами і матеріальноправовими обставинами отримані дані мають бути визнані належними, оцінені та покладені в основу відповідних процесуальних висновків і рішень; в іншому разі їх відкидають як такі, що не стосуються справи.

Якщо належність визначає відповідність доказу за змістом, то допустимість – його відповідність за формою та засобом формування.

Доказ може бути визнаний допустимим для розгляду, коли джерело, з якого його видобуто, форма, в котрій його втілено, а також засіб та порядок його отримання відповідають певним чітко визначеним у законі вимогам. Такий підхід має забезпечувати використання в процесі лише доброякісних та достовірних доказів.

Зрозуміло, що свідчення психічно здорових осіб є більш доброякісними і потенційно більш достовірними, ніж свідчення осіб, неспроможних адекватно сприймати об'єктивну дійсність і, натомість, схильних убачати реальність у галюцинаторній маячні.

Капелюхар несповна розуму, його божевілья засвідчене навіть англійською приказкою “mad as a hatter”, тобто “дурний, як капелюхар”. Хронічне отруєння випарами ртуті, що використовувалась у давнину для обробки фетру, дуже часто призводило до виникнення психічних розладів у представників цієї професії.

Відповідно до англійських процесуальних правил, свідками у справу можуть допускатись навіть божевільні, а вагу та цінність свідчень таких осіб визначають присяжні [14, 144-145].

Саме це “слизьке місце” англійського процесу обігране Керроллом, який зіштовхує в судовому слуханні двох “патентованих” дурнів: Капелюхара та Березневого Зайця. Один плете дурниці, інший “все заперечує” [11, 91]. Проте свідчення обох нічого не варті, обидва – нікчемні свідки.

За допомогою того ж епітета слід охарактеризувати значення й наступного учасника процесу, тобто Куховарки. Поставлене Куховарці питання щодо складових предмета протиправного посягання однозначно вказує на те, що її задіяно у справі експертом. Коли для вирішення певного питання недостатньо звичайної обізнаності та елементарного здорового глузду, коли проблема вимагає участі кваліфікованого фахівця – у процес залучається особа, яка має необхідні пізнання, навички та досвід.

Експерт – не професія і не фах, експерт – це процесуальний статус. Англійське право не вимагає від експерта формального підтвердження кваліфікації, питання щодо кваліфікації експерта вирішується суддею. Таким чином, залучатись у справу експертом може будь-який пересічний громадянин, що в певній сфері тямить більше за інших [14, 148].

Яку ж юридичну вагу матимуть висновки такого експерта? Відповідь Куховарки на єдине запропоноване суддею питання (“З чого виготовляють вергуни?” – “Переважно з перцю”) викриває її кричущу “кондитерську” некомпетентність, що у свою чергу має призвести до визнання експертного висновку недоброякісним та, відповідно, недопустимим.

Проте некомпетентність експерта може й не бути такою очевидною... то хто і як має оцінювати тоді експертні висновки за чинності презумпції, згідно з якою експерт розуміється на певних питаннях краще за суддю, присяжних та інших учасників процесу?

Проблемою оцінки обумовлене й питання щодо достатності доказів для вирішення справи по суті.

Одразу після оголошення обвинувачення, тобто на самому початку слухання, суддя-король категорично пропонує присяжним визначитись з рішенням. Надалі, наче папуга, він продовжує звертатись до присяжних з аналогічною вимогою майже щохвилини, на кінець слухання зробивши те не менше двадцяти разів [11, 98]. Таким чином акцентовано увагу на чи не найсуттєвішій проблемі доказового права.

Достатність доказів обумовлює можливість здійснення на підставі даної їх сукупності достовірного висновку і прийняття відповідного рішення.

Накопичення здобутих процесуальним шляхом доказів має відбуватись до досягнення вірогідності, яку дехто визначає як *практичну достовірність*, тобто до моменту, коли випадкове співпадіння зібраної сукупності доказів стає практично неможливим і суперечить здоровому глузду.

Саме на стадії оцінки достатності доказів найчастіше виникають розбіжності, адже критерієм такої оцінки виступає переконання, а це фактор суб'єктивний, залежний від життєвого досвіду, культурного та інтелектуального рівнів, моралі та навіть особистих уподобань особи, яка здійснює оцінку. Тому не дивно, що інколи ту саму сукупність доказів одна судова інстанція визнає цілком достатньою для прийняття рішення, а інша інстанція – недостатньою. Подібне непорозуміння наявне у справі Валета: судді вже “все ясно”, а присяжним зібраних доказів замало.

Розглядаючи проблемні аспекти “справи Валета”, не можна залишити поза увагою “найважливіший доказ, поряд з яким бліднуть всі інші” – так званий “лист Валета” [11, 95-97]. Сприймати його як судовий доказ можна хіба що виходячи з твердження Франца Кафки, що “все у світі певним чином стосується суду” [9, 176]. Найважливіший доказ є дефектним буквально за всіма параметрами: химерний віршик сумнівного походження, до того ж абсолютно беззмістовний. Беззмістовний настільки, що на думку судді-короля “можна навіть не намагатись його тлумачити” [11, 97].

Схоже на те, що в такий спосіб актуалізовано питання щодо поняття й сутності доказу. Англійські юристи загалом скептично ставляться до юридичних абстракцій і нехтують теоретизуванням. На їх думку, головна мета процесу доказування – змусити суд і присяжних визнати фактичну обґрунтованість вимог або заперечень сторони, тому доказом має вважатись будь-що, здатне переконати в наявності або відсутності певного факту [14, 69]. Тож гіперболізувавши до гротеску зазначений підхід, Керролл продемонстрував можливі його наслідки.

Дехто з дослідників творчості Керролла вбачає схожість між сценою суду над Валетом і “Процесом” Франца Кафки [11, 257]. Та навіть здійснений поверховий аналіз дозволяє констатувати помилковість

подібних тверджень. Адже в Кафки юридичний процес є символом фатального абсурду буття, а процес Керролла розіграний хоча і бурлескно, але “за всіма правилами” юридичного процесу.

І правознавець, який наважиться доброзичливо та уважно дослідити специфіку зазначеного процесу, не буде розчарований, оскільки серед жартів, каламбурів та нісенітниць на нього чекають цілком серйозні юридичні проблеми.

ДОСТОЄВСЬКИЙ І ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ

Федір Достоевський помер 28 січня 1881 року. А через декілька днів, 2 лютого того ж року, видатний російський юрист Анатолій Коні виступив на засіданні петербурзького Юридичного товариства із доповіддю “Достоевський як криміналіст”.

“Мене не лякає можливість постановки питання про те, що може бути спільного в письменника Достоевського з професійними юристами... оскільки мова йде про людину, яка з оригінальних художньо-психологічних позицій досліджувала ті самі проблеми, що становлять предмет нашого професійного інтересу”, – зазначив Коні на початку своєї доповіді [10, 213].

Достоевський не був криміналістом у сучасному розумінні цього слова. Владислав Бачинін безперечно має рацію, стверджуючи, що Федора Михайловича більш доречно сприймати як видатного публіциста-кримінографа [2, 106].

“На відміну від документальної кримінографії, що покликана “обслуговувати” кримінальні розслідування та судові розгляди і подає фактичний матеріал у “чистому” вигляді, уникаючи суб’єктивних оцінок, ідеологічних інтерпретацій та художніх аранжувань, публіцистична кримінографія перебуває у соціокультурному просторі між документалістикою і мистецтвом. Так само як документалістика, цей жанр базується на реальних соціальних фактах і не припускає вигадок. А з мистецтвом його єднає використання художніх засобів змалювання, оцінки та інтерпретацій кримінальних колізій” [2, 106].

Сюжети основних “кримінальних” романів Достоевського побудовано на реальних фактах, що ставали відомими автору або з газетних публікацій, як у випадку з романом “Злочин та покарання”, або в процесі особистого спілкування (“Брати Карамазови”). Так, у середині 60-х років широкого розголосу в пресі набула справа 27-річного Герасима Чистова, який, пограбувавши приватну квартиру, зарубав сокирою двох старих жінок, що там мешкали. А з прототипом Дмитра Карамазова – поручиком Дмитром Ільїнським, засудженим до 20-ти років каторги за батьковбивство, яке насправді вчинив його молодший брат, – Достоевський був знайомий особисто.

“Соціальні факти з кримінальним змістом збуджували його творче уявлення і зазвичай виводили на рівень глибоких психологічних

констатацій та широких етико-філософських узагальнень”, – пише Владислав Бачинін [2, 105].

Достоевському вдалося у “високохудожніх образах” висвітлити “живий зміст” злочину і розкрити його внутрішню динаміку. Проте творчість Достоевського має й інший, як на думку Анатолія Коні, значно цінніший для юриста аспект. “Засоби виявлення істини в кримінальній справі, прийоми віднаходження та оцінки фактів, що складають врешті-решт картину злочину і висвітлюють справу з різних боків, – все це розглядається Достоевським з глибоким розумінням і ґрунтовним знанням” [10, 221].

Твори Федора Достоевського – чудовий “полігон” для аналізу проблем юридичного доказування, адже у своїх романах він порушує всі або майже всі проблемні питання кримінального дослідження. А “весь кримінальний процес, власне кажучи, зводиться до способів збирання та експлуатації доказів”, – стверджував відомий російський процесуаліст Леонід Владимиров [4, 83]. Теорія доказування, за переконанням талановитого адвоката Володимира Спасовича, “виступає центральним вузлом всієї системи судочинства, рушійним, установчим чинником, душею кримінального процесу” [15, 4].

Специфіку досудового розслідування Достоевським найповніше змальовано в романі “Злочин та покарання”: психологічна боротьба вбивці і слідчого відбувається “на тлі” ненав’язливо зображених процесуальних дій. А характер та проблеми судового розгляду найбільш вдало висвітлені в романі “Брати Карамазови” у сцені суду над “батьковбивцею” Дмитром Карамазовим.

Вельми багато уваги в обох романах приділено Федором Михайловичем проблемі “*regina probationum*”, тобто проблемі власного зізнання. Випадки зізнань у вчиненні злочинів з боку персонажів Достоевського непоодинокі: у вбивстві старої лихварки Олени Іванівни та її сестри Лисавети зізнаються маляр Миколка і колишній студент Родіон Раскольников, а вбивство Федора Карамазова “беруть на себе” лакей Смердяков і син загиблого Іван Карамазов.

“Нема у світі свідка кращого за того, хто вчинив злочин, – пише Леонід Владимиров. – Тому правильно отримане, добровільне і цілком згідне з іншими обставинами справи власне зізнання є найкращим у світі доказом, справжньою “королевою доказів” [4, 341].

Але повністю наведеним вимогам відповідає хіба що зізнання Родіона Раскольникова, попервах зроблене ним помічнику дільничного у поліцейській конторі. Повернувшись у контору після першої, невдалої спроби зізнатись, Раскольников “тихо, затиноючись, але виразно промовив:

– Це я тоді вбив сокирою і пограбував стару чиновницю та її сестру Лисавету.

З усіх боків позбігалися. Раскольников повторив своє зізнання” [8, 541].

На суді він “твердо, чітко і ясно підтримував зроблене показання, не заплутуючи обставин, не пом’якшуючи їх на свою користь, не викривляючи фактів і не забуваючи найменших подробиць. Він висвітлив до останньої риси процес убивства... і наостанок вказав каменюку у дворі на Вознесенському проспекті, де й були знайдені речі і гаманець” [8, 542].

Зізнання іншого “претендента у вбивці” старої лихварки — маляра Миколки – на перший погляд, теж відповідає юридичному стандарту. Воно є добровільним, зроблене у належному місці (відділку слідчого пристава) належній особі (слідчому) при свідках, і навіть більш-менш узгоджується з іншими обставинами справи. Проте цілком прийнятне за формою зізнання Миколки виявляється геть негодящим за змістом.

“Думка про те, що зізнання підсудного можливе лише у разі вчинення злочину саме ним, ґрунтується на дуже слабкому узагальненні, яке має безліч винятків, – вважав Леонід Владимиров [4, 40]. – Історичний досвід свідчить, що з різних мотивів у судах вряди-годи робляться неправдиві зізнання. Мотиви їх можуть бути релігійними, політичними чи соціальними, вони можуть обумовлюватись любов’ю до близьких чи відданістю ідеї” [4, 332].

З приводу зізнання Миколки Анатолій Коні зазначав: “Брак живого спілкування з церквою, споконвічна праця та похмура, сувора природа позначилися на ідеях і обрядах деяких наших сектантів. Але не обрядовість, а готовність прийняти страждання, якого прагне правдолюбна душа, – ось що становить головну внутрішню силу цих сектантів, силу, перед якою кримінальна кара... виступає палко очікуваною допомогою на шляху до вічного порятунку. Саме на це постійно звертав увагу Достоевський, і саме це прагнення безвинно постраждати він утілював у своєму Миколці, що зізнається у вбивстві, якого не вчиняв” [10, 225].

Зізнання ж Івана Карамазова найкраще охарактеризував вустами слідчого із “Злочину та покарання” сам Федір Михайлович: “Один був теж наклепав на себе вбивство... а чому? – Бо сам неумисно почасти став причиною вбивства, а коли довідався про те, що убивцям привід дав – затужив, задурманився, стало йому щось ввижатися, схибив зовсім та й переконав сам себе, що він убивця” [8, 364].

Довідавшись, що висловлювані ним думки підштовхнули лакея Смердякова до злочину, Іван Карамазов упевнив себе в тому, що є співучасником убивства батька. “Він убив, – говорить Іван про Смердякова, – а я його на те підмовив” [7, 420].

Зізнання напівбожевільного, “замордованого совістю” Івана Карамазова обумовлене попереднім зізнанням лакея Смердякова. А те, у свою чергу, можна вважати відбитком вищезгаданого зізнання Миколки, але відбитком дзеркальним: цілком достовірне за змістом зізнання Смердякова недопустиме для судового розгляду формально. “Щоб бути

допущеним до судового розгляду, власне зізнання має бути зробленим перед належним органом влади. Зізнання, зроблене приватній особі, не може вважатися судовим і мати жодного процесуального наслідку. Більше того, власне зізнання, яке не має ознак судового доказу, не визнається навіть таким, що стосується справи”, – писав свого часу Леонід Владимиров [4, 330-331].

Перед тим як накласти на себе руки, Смердяков зізнається у вбивстві Івану Карамазову, якого вважає ідеологом і натхненником цього злочину. Зізнання Смердякова зумовлене роздратуванням від думки, що Іван намагається “йому ж у вічі все на нього звалити”, а від власної вини відхреститись. Своїм зізнанням Смердяков хоче лише довести Івану, що той є “головним убивцею”, а він, Смердяков, тільки поплічник Івана і “за його словом все те вчинив” [7, 345]. На вимогу зізнатись перед судом Смердяков категорично відмовляється. “Я прямо скажу, що нічого подібного вам ніколи не говорив, а ви чи хворі, чи за братом так шкодуєте, що вирішили собою пожертвувати, а мене обмовити”, – обіцяє Івану Смердяков [7, 355]. І самогубство ним вчинене з відчаю, а не внаслідок каяття. “А відчай може бути злостивим і непримиренним, і самогубець, накладаючи на себе руки, міг удвічі сильніше ненавидіти тих, кому все життя заздрив”, – говорить про Смердякова адвокат Фетюкович [7, 485]. Ось тому і суду не зачекав Смердяков, і записки із зізнанням не лишив.

Не підтверджене нічим іншим, окрім показання Івана Карамазова, зізнання Смердякова не вплинуло і не могло вплинути на результати розгляду справи. З огляду на те цілком зрозумілим і виправданим стає “делікатне проханнячко”, з яким інший персонаж Достоєвського, слідчий Порфир Петрович, звертається до вбивці старої лихварки, Родіона Раскольникова: “А якщо... виникне раптом бажання інакше справу скінчити, фантастичним якимось чином – ручки, наприклад, на себе накласти... то залиште коротеньку, але докладну записочку” [8, 474].

Проте “записочка” теж не панацея від можливих негараздів. “Закон чітко не визначає правил для перевірки і оцінки значущості актів, протоколів та документів”, – зазначає Володимир Спасович [15, 30]. Проблему достовірності й процесуального значення письмових доказів можна розглянути на прикладі листа Дмитра Карамазова своїй колишній нареченій, “несамовитого, велемовного і безладного” листа, повного театральних вигуків і погроз на адресу батька, листа, що в подальшому відіграє фатальну роль “математичного” доказу в процесі над Дмитром. Позбавлений атрибутів п’яного красномовства, цей лист матиме приблизно такий вигляд: “Завтра... поверну тобі твої три тисячі... проситиму в усіх, а не дадуть люди, то, чесне слово, піду до батька, розіб’ю йому голову і візьму під подушкою, тільки б поїхав Іван... моли бога, щоб дали люди грошей, тоді не закривавлюся, а не дадуть – то буду у крові” [7, 339-340].

Лист Дмитра Карамазова насправді лише результат дурного молодечтва і шилерівської сентиментальності його автора, витвір схильного до радикальних виявів характеру. “То чому ж цей лист уважають фатальним, а не смішним?” – запитує адвокат Фетюкович [7, 479]. Тому, що все сталося наче по писаному: за два дні батька знайдено мертвим із розбитою головою, з підписаного пакунку зникли три тисячі карбованців, у батьківському садку перед тим бачили озброєного мідним товкачем Дмитра, а на ранок його, всього закривавленого, затримали із значною сумою грошей.

На думку Леоніда Владимірова, “за наявності у справі надзвичайного збігу обставин найстаранніше судове дослідження може призвести до хибних висновків” [4, 79]. Саме такий збіг обставин не без допомоги Смердякова відбувся у справі Дмитра Карамазова, перетворивши смішний недоречною пишномовністю і вульгарним драматизмом лист на “математичний” доказ вини.

А матеріальні аксесуари надзвичайного збігу обставин у карамазовській справі, як-от: перев’язаний рожевою стрічкою порожній пакунок з-під грошей, мідний товкачик, що цілком міг би бути знаряддям вбивства, плями крові на одязі, неправдоподібного походження гроші, наявність яких можна пояснити набагато простіше – все це непрямі і “недосконалі” докази, що поокремо лише підсилюють підозру, а разом породжують упевненість і прирікають на засудження.

“Про речові докази зазвичай говорять, що вони не можуть брехати, – пише Леонід Владиміров. – Проте їх зв’язок з обставинами справи інколи тлумачиться хибно, їх підкидають з метою ввести в оману і фабрикують, щоб збити з пантелику. Речові докази, звісно, не можуть брехати, але з їх допомогою можуть обманювати люди і, до речі, обманювали й обманюють” [4, 79]. Леоніду Владимірову буквально вторить Анатолій Коні: “Що можуть являти собою ці докази, якого фатального для правосуддя значення вони можуть набути у разі формальної їх оцінки, демонструє майстерно змальований епізод з бідолашною Сонею, коли знайдена в неї купюра, свідки та її “жовтий білет” однозначно вказують на причетність цієї самовідданої дівчини до крадіжки” [10, 221].

Маючи намір посварити Раскольникова з рідними і повернути прихильність його сестри, адвокат Лужин намагається скомпрометувати Соню, підклавши їй гроші і звинувативши у крадіжці. Удавана крадіжка та інсценоване “піймання злодія на гарячому” ідеально забезпечені доказами і мали б бездоганний вигляд, якби Лужин не переоцінив підсліпуватості одного зі свідків: той випадково побачив більше, ніж йому належало, і спростував лужинську інсинуацію.

Адресоване Соні обвинувачення і неприйнятність її заперечень Лужин між іншим обґрунтовує посиленням на її “особливий соціальний статус і обумовлені ним звички” [8, 410], а викритий у своїх намірах, стверджує, що “у суді не повірять двом запеклим безвірникам, баламутам і

вільнодумцям” [8, 420]. Об’єктом уваги Достоевського в цьому випадку стала практика визначення достовірності повідомлення залежно від “доброякісності” повідомника. Леонід Владимиров коментує означену практику таким чином: “З дитинства до старості ми набуваємо досвіду спілкування і визначаємо для себе можливий рівень довіри повідомленням представників певних верств, професій тощо. Загалом у суспільстві здійснюється значна кількість однакових спостережень щодо правдивості людей різних станів і характерів, спостережень, що врешті-решт приводять до створення своєї шкали оцінки людських свідчень залежно від стану, професії, віку та ін.” [4, 51]. Очевидно, що за такого підходу свідчення повії, фур’єриста та молодика без певного роду занять небагато важитимуть поряд із показаннями респектабельного літнього адвоката.

Проте для визначення доброякісності повідомника існує й інший спосіб, що ґрунтується на індуктивному дослідженні фізичних та психічних властивостей і моральних якостей конкретної особи. Таке дослідження здійснюється переважно опитуванням тих, хто знає повідомника, та перехресним допитом самого повідомника. Йому пропонуються, а він зобов’язаний відповідати на питання про його уклад життя, спосіб заробітку, наявність грошових заборгованостей, попередні судимості, також про його нещирість, якщо вона виявилася у фактах, та ін. Так, у результаті майстерно проведеного адвокатом Фетюковичем дослідження доброякісності свідків обвинувачення у процесі Дмитра Карамазова з’ясовується, що вельмишановний шинкар Трифон Борисович привласнив чужі гроші, гоноровиті поляки годуються картярським шулерством, а правдолюбець і патріот Ракітін насправді лише прагматичний і безпринципний ділок. Враженням, що склалося під впливом відповідей самого повідомника та свідчень про нього, визначається рівень довіри, на який заслуговує повідомлена інформація.

Достоевський висвітлює ще один проблемний аспект практики визначення якості повідомлення залежно від якостей повідомника. Іван Карамазов – єдиний, кому відомі справжній винуватець та дійсні обставини вбивства батька, але, виявивши психічну неврівноваженість, Іван втрачає статус належного свідка. “Недоумкуваті та божевільні до свідчення не мають допускатися”, – категорично стверджує Леонід Владимиров, хоча і визнає, що “показання недоумкуватих і божевільних інколи можуть бути корисними” [4, 352].

Зважаючи на зазначене стає зрозумілим, чому “опісля, коли все заспокоїлось і всі зрозуміли що до чого, судовому приставу таки перепало, незважаючи на ґрунтовні пояснення, що свідок був увесь час здоровий, що говорив і поводився він цілком пристойно, що за годину перед тим його оглядав лікар” [7, 421]. Застосування безумовної заборони щодо свідчень недоумкуватих і божевільних непроста справа, якщо зважати на вельми поширені в суспільстві неочевидні психічні розлади. “А головне, хто ж

нині не в афекті; ви, я – усі в афекті, скільки прикладів: хтось отак сидить, співає романс, раптом йому щось не сподобалось, схопив пістолет і кого-небудь вбив”, – говорить пані Хохлакова у Достоєвського [7, 292]. “Поняття “божевільний” у наш час втратило свою визначеність, точність і ясність, – погоджується з нею Леонід Владимиров. – Суди вирішують означену проблему за допомогою формального визнання особи божевільною. Це зручно для суду, але не позбавляє проблему актуальності з позицій правосуддя” [4, 352-353].

Проблема визначення психічного стану учасників процесу тісно пов’язана з питанням про достовірність експертного висновку, яке Федір Михайлович оригінально і дотепно поставив руба у “Братах Карамазових”. Залучені в процес експертами й опитані лікарі висловились щодо психічного стану Дмитра Карамазова таким чином: перший “прямо заявив, що ненормальність розумових здібностей підсудного є очевидною” і виявилася, зокрема, в тому, що, “входячи в залу судових засідань, підсудний дивився прямо перед собою, хоча належало б йому дивитися наліво, де сидять жінки, оскільки він був неабиякий шанувальник прекрасної статі і мав би непокоїтись тим, що про нього тепер говоритимуть жінки”; другий авторитетно схарактеризував розумовий стан підсудного як хворобливий, афектний, до того ж віднайшов симптоми манії, а свої думки обгрунтував між іншим тим, що підсудний, входячи в залу, мав би дивитись направо, “шукаючи очима свого захисника, з яким пов’язано нині всі його сподівання”; третій висловив думку, згідно з якою підсудний перебував і перебуває в цілком нормальному стані, що підтверджується, зокрема, і тим, як він увійшов до зали судових засідань: адже прямо перед ним знаходилися головуючий і члени суду, від яких залежить його подальша доля” [7, 402-405].

За життя Достоєвського правники ще не дійшли згоди стосовно визначення юридичної природи та процесуального значення експертизи. Найбільшого поширення і популярності на той час набули три підходи до розуміння сутності експертизи. Згідно з першим, експертиза не визнавалась самостійним видом кримінальних доказів. Дехто з прихильників цього підходу вважав експертизу різновидом особистого огляду, інші прирівнювали до показань свідків. Прибічники другого підходу розглядали експертизу як цілком самостійний вид кримінальних доказів, з характерними ознаками і специфічним змістом. Адепти третього підходу стверджували, що експерти виступають у справі “науковими суддями фактів”, оскільки статус експерта обумовлюється наявністю спеціальних знань, досвіду і навичок у певній сфері людської діяльності, а висновки експерта визначально впливають на хід та результати слідства [4, 248].

Зрозуміло, що невизначеність природи і принципів судової експертизи та процесуального статусу експерта аж ніяк не сприяли ефективності й достовірності експертного дослідження. “Унаслідок

неврегульованості означених відносин... інколи відбуваються курйози”, – зауважував Володимир Спасович [15, 30]. Можливість виникнення подібних до змальованої Достоєвським ситуацій була настільки реальною, що дехто навіть пропонував вимагати від експертів узгодження висновків, а в разі неможливості досягнення компромісу визнавати достовірним висновок, підтриманий більшістю експертів [4, 311-312].

Окремого дослідження потребують логіка й психологія обвинувачення та захисту в процесі Дмитра Карамазова. Є підстави припускати, що прототипами прокурора й адвоката в романі “Брати Карамазови” були сучасники Достоєвського, талановиті юристи Анатолій Коні та Володимир Спасович. Аналіз обвинувальної і захисної тактики юристів такого рівня крізь призму бачення тонкого психолога і мовознавця Федора Достоєвського обіцяє бути плідним не лише в естетичному, але і в суто практичному розумінні.

Немає нічого дивного в тому, що майстер змалювання психологічних процесів зацікавився процесом юридичним, адже такої напруги пристрастей, як у суді, не зустрінеш, мабуть, більше ніде. І приємно, що розуміння, з яким ставився Достоєвський до проблем людської душі, не зрадило йому під час змалювання юридичних проблем, зокрема проблем доказування.

ПРО ФУРАЖ, ДОСТОВІРНІСТЬ І ОБ’ЄКТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ ДОКАЗІВ

Справа французького офіцера Альфреда Дрейфуса, у 1894 році звинуваченого в державній зраді та засудженого на довічне ув’язнення, набула широкого розголосу не лише у Франції, а й поза її межами. Між іншим, сталося це значною мірою завдяки популярності сатиричного роману Анатолія Франса “Острів пінгвінів”, де справу Дрейфуса, уведеного під ім’ям пінгвіна Піро, було піддано нищівній критиці. Причиною судового переслідування літературного близнюка Дрейфуса стало зникнення вісімдесяти тисяч в’язок сіна, призначеного для пінгвінської кінноти.

Тут нема сенсу сперечатися про те, чи був Дрейфус безневинною жертвою політичних інтриг, чи таки доклав рук до зникнення “військового фуражу”. Важливим є інше: наміряючись висвітлити механіку справи Дрейфуса та покепкувати з її хиб і вад, меткий на око Анатоль Франс несвідомо відбив у своєму романі реальні проблеми юридичного процесу, і зокрема фундаментальну проблему судової достовірності.

Ось, наприклад, фрагмент із розмови двох пінгвінських ченців, що обговорюють процес Піро: “Піро винен, бо його засуджено... Коли навіть його засуджено не тому, що він винен, то він винен тому, що його засуджено, і виходить те на те” [18, 167]. На перший погляд – звичайна софістика. Проте не слід поспішати із висновками.

У країнах із правовими системами романського типу, до яких належить і прототип Пінгвінії – Франція, юридична практика послуговується багатьма виробленими ще за часів давнього Риму постулатами і, між іншим, правилом *res iudicata pro veritate habetur* – “визнане судом вважається дійсним”. Наведений принцип є основою презумпції істинності судового рішення – правила, згідно з яким раз установлене судом і засвідчене судовим рішенням у подальшому вважатиметься істинним без доведення, доки зазначене рішення залишатиметься чинним. Не випадково ж надалі один із Франсових персонажів зауважує, що вірить у провину Піро і віритиме доти, доки йому так велітиме законне правосуддя, оскільки “оголошувати, що засуджений не винен, належить суду, а не приватним особам” [18, 167]. Цілком слухна з точки зору юриста думка!

Отже, істинність судового рішення презумується. Але чим її досягнення забезпечується, що утримує презумпцію істинності судового рішення від перетворення на зухвалу фікцію?

“Основою кожного вироку має бути достовірність стверджуваних судом фактів та обставин, – пише з приводу цього Михайло Строгович [17, 27]. – Достовірність виключає можливість будь-якого іншого рішення, окрім істинного” [17, 31]. “Достовірним називається такий спосіб пізнання, який невідворотно веде до істини”, – вторить йому Олексій Ейсман [19, 178].

“Специфіку судового дослідження не буде висвітлено повною мірою, якщо не звернути увагу на таку його особливість, як вимога достовірного пізнання обставин кримінальної справи,” – стверджує Анатолій Старченко [16, 24]. На його думку, “головне в судовому дослідженні – достовірне встановлення наявності або відсутності складу злочину з метою покарання злочинця та виправдання невинних” [16, 8].

Олександр Боннер вважає основним завданням суду під час розгляду цивільних справ “з абсолютною достовірністю з’ясувати питання про наявність або відсутність юридичних фактів, що становлять предмет доказування у конкретній справі, та зробити правильний висновок про наявність або відсутність суб’єктивних прав та обов’язків осіб, які беруть участь у справі” [3, 175].

То що ж за феномен та сакраментальна *достовірність*, яка, наче оберіг, захищає від помилок і забезпечує досягнення істинного рішення?

У формалізованих (математичних, логічних) системах достовірність є характеристикою висновку, виведеного з певних аксіом відповідно до певних правил. Оскільки засновками в такому міркуванні виступають твердження, істинність яких приймається без доведення, а правила, за якими будується міркування, визнаються сторонами, достовірність висновку однозначно витікає із застосування формальних правил. Такий висновок не може бути більш або менш достовірним, його достовірність має абсолютний характер.

Отже, у будь-якій формалізованій дедуктивній системі достовірність є результатом застосування формально визнаних правил виведення із умовно істинних засновків.

Саме такий характер має достовірність кваліфікації, коли визначається відповідність або невідповідність певної життєвої ситуації передбаченій правовою нормою і здійснюється юридична оцінка життєвої ситуації: крадіжка – то таємне викрадення чужого майна; Піро здійснив таємне викрадення чужого сіна; отже, Піро вчинив крадіжку.

Якщо вважати встановленим, що Піро здійснив таємне викрадення чужого сіна, то висновок про те, що він крадій, буде формально достовірним як виведений згідно з правилами логіки.

Проте навіть у формальній логіці достовірними визнаються не всі форми мислення, а лише деякі. Висновки, отримані шляхом звичайної індукції або на підставі аналогії, достовірними не вважаються. А в реальному бутті ситуації, які можуть бути описані з використанням правил силогістики або повної індукції, становлять мізерну частину від загальної кількості юридично релевантних життєвих ситуацій і є, радше, винятком, аніж правилом.

До того ж, формальна достовірність висновку забезпечується аксіоматичним характером використаних засновків, а кінцевий результат пізнавального процесу, що ґрунтується на неоднозначних вихідних положеннях, не може мати формально достовірного характеру. У судочинстві ж пізнання обставин конкретної справи переважно здійснюється, зважаючи на фактичні презумпції, тобто положення, які визначають *звичайний* стан речей або розвиток подій за певних умов. Що свідок з репутацією чесної людини показує правдиво, а зацікавлена в результатах розгляду справи особа свідчить упереджено – твердження, справедливі лише “зазвичай”, “взагалі”, “значною мірою”. Так само, наявність у певної особи краденої речі не веде до однозначного висновку про причетність особи до крадіжки, адже зазначена річ могла бути випадково знайденою або купленою в справжнього крадія; врешті-решт, її могли підкинути цій особі через помсту чи з метою заплутати слідство. “Довіра показанням свідків та речовим доказам ґрунтується на приблизних узагальненнях, що припускають безліч винятків”, – писав свого часу відомий російський правник Леонід Владимиров [4, 40].

Оскільки з позицій формальної логіки для отримання достовірного знання необхідний перехід від індуктивних форм, у яких переважно відбувається встановлення обставин справи, до дедуктивних, Анатолієм Старченком запропонований такий спосіб здійснення зазначеного переходу: спростування усіх можливих варіантів роз’яснення юридично релевантної ситуації, за винятком єдиного. “Висновок, отриманий таким чином, стане достовірним судженням, бо якщо нам вичерпно відомі можливі причини досліджуваної події і в процесі перевірки спростовані всі з цих можливостей, окрім єдиної, то єдина неспростована можлива

причина буде дійсною, а припущення, що її містить, виступатиме як достовірне знання” [16, 165].

Якщо висунути всі альтернативи, що роз’яснюють юридично релевантну ситуацію та одночасно виключають одна одну, то отримання висновку дійсно відбуватиметься у формі заперечно-ствердного модусу розділово-категоричного силогізму. Але, по-перше, ми ніколи не можемо бути абсолютно впевненими, що розглянули дійсно всі можливі варіанти роз’яснення справи, а по-друге, реальний процес установлення обставин справи ніколи не здійснюється в такий спосіб.

Критикуючи наведений “рецепт” отримання достовірного знання, Юрій Орлов стверджує, що “такий спосіб пізнання – шляхом перевірки всіх можливих варіантів – припустимий лише в ситуаціях, коли кількість варіантів обмежена і може визначатись математично (так звана повна система подій, сукупна ймовірність яких дорівнює одиниці). Тільки за цієї умови можливий достовірний висновок на основі дедукції. У судовому ж доказуванні такі ситуації зустрічаються лише як виняток. Недарма ж Анатолій Старченко так охоче оперує як прикладами злочинами, вчиненими на безлюдних полярних островах, де коло їх можливих учасників доволі обмежене. Улюбленим детективним сюжетом теж є вчинення злочину в обмеженому просторі – на яхті, у старовинному замку і т. ін. Разом з автором “вчисляти” злочинця з вузького кола підозрюваних – справа, безумовно, захоплююча, проте досить далека від реального розслідування. Навіть у самому занедбаному містечку злочини не розкриваються через поголовну перевірку невинуватості всіх його мешканців” [12, 92-93].

Вельми оригінальна концепція перетворення проблематичного знання на достовірне запропонована Олексієм Ейсманом. Її теоретичну основу складають правило множення ймовірностей, вироблене в математичній теорії ймовірностей, і теорія правдоподібних суджень, у найбільш завершеному вигляді розроблена американським математиком Джорджем Пойа.

Не погоджуючись з Анатолієм Старченком, який писав, що “розглядаючи такі докази, як наявність плям крові на одязі обвинуваченого, виявлення в його житлі скривавленої сокири, висловлювання ним погроз на адресу потерпілого, ми маємо достатні підстави для висновку про причетність обвинуваченого до вчиненого вбивства. Але наш висновок буде лише... *сумою* ймовірностей, а не достовірним знанням” [16, 71], Олексій Ейсман уважає, що “ймовірність сукупності ряду подій дорівнює *добутку* їх ймовірностей. Очевидно, що чим більше таких подій і чим менше ймовірність кожної з них, тим менша ймовірність випадкового їх збігу” [19, 167].

Збільшення кількості подій у розглядуваній сукупності, як і виявлення там малої ймовірних за звичайних обставин подій суттєво зменшують ймовірність випадкового збігу й потенційно спроможні

привести до визнання його неймовірним. Олексій Ейсман переконаний, що в такому випадку означені події мають розглядатись як елементи єдиної системи, а їх зв'язок слід уважати встановленим достовірно. “Межею накопичення аргументів є повне спростування їх випадкового збігу й достовірне встановлення доказуваної тези. Засобами кількісного аналізу достовірність події може бути однозначно визначена як її ймовірність, що дорівнює одиниці” [19, 168].

З цього приводу Юрій Орлов зауважує, що “за будь-яких припустимих імовірнісних значеннях аргументів (від нуля до одиниці) надійність висновку ніколи не може досягнути одиниці... оскільки добуток будь-якої кількості якнайменших чисел ніколи не дорівнюватиме нулю” [12, 90]. Окрім того, у реальному доказуванні значущість окремого доказу досить складно визначити в числовому виразі.

Зрештою, обидва наведених підходи – то не більше, як спроба модернізації формальної системи оцінки доказів засобами логіки та, відповідно, математики. Специфіка властивої середньовічному розшуковому процесу формальної системи оцінки доказів полягала в тому, що сила доказів та необхідна для достовірного висновку їх сукупність визначались заздалегідь. А далі – просто за Михайлом Салтиковим-Щедріним: “Якщо є в мене належним чином оформлені свідчення двох незацікавлених осіб, я задоволений і пишу: є; якщо нема їх – я теж задоволений і пишу: нема”. Тобто, достовірність здобувалася через отримання певної комбінації доказів.

Щоправда, змістовна проблематичність такої достовірності зрештою привела до заміни формальної системи оцінки доказів оцінкою за переконанням. То, можливо, переконання і є тим чинником, що забезпечує достовірність?

Загальновідомо, що об'єктивним критерієм відповідності наших уявлень дійсності є практика. Але у сфері судочинства пряма перевірка практикою можлива тільки стосовно окремих епізодів, висновків і тверджень. На відміну від фізики та хімії, де більшість викладок перевіряється експериментально, під час встановлення обставин юридичної справи експеримент спроможний довести лише принципову можливість або неможливість певної події. А за неможливості прямої експериментальної перевірки висновку суб'єктивний критерій досить часто виступає опосередкованим виявом об'єктивного, концентрованим виразом колективного досвіду, суспільної практики. Саме таку роль відіграє внутрішнє переконання суб'єктів доказування, виступаючи, з одного боку, методом оцінки доказів, а з іншого – критерієм її правильності.

Оцінка доказів за переконанням як метод ґрунтується не на формальних правилах, а на загальнолюдському й особистому досвіді, здоровому глузді та внутрішньому переконанні стосовно існування або неіснування доказуваних фактів. Як психологічний стан і результат оцінки

внутрішнє переконання характеризується наявністю однозначної впевненості та відсутністю виправданих сумнівів. Виправданими зазвичай визнаються сумніви, що виникають на підставі реальної, “практичної” можливості помилки і не можуть ігноруватись розважливою людиною. На думку Леоніда Владимірова, внутрішнє переконання слід уважати сформованим, якщо “розважлива людина наважується діяти за умови, що доля найсуттєвіших її інтересів залежить від вирішення питання про достовірність фактів, які обумовлюють готовність діяти” [4, 47]. Простіше кажучи, критерієм впевненості є готовність прийняти рішення у відповідальній ситуації.

Коллективна практика акумулюється у знаннях конкретних носіїв – індивідів. Такими носіями й виступають особи, які здійснюють оцінку доказів – слідчі, прокурори, судді. Їх особистий життєвий і професійний досвід певною мірою відбиває і концентрує знання, накопичені і апробовані суспільством. А оскільки внутрішнє переконання формується на ґрунті цього досвіду, воно виступає одним з непрямих виявів критерію практики і має опосередковано об’єктивний характер.

Але перш за все, переконання є фактором суб’єктивним, залежним від індивідуальності суб’єкта оцінки, його психічних властивостей, інтелекту та характеру. “Довіра показанням свідків залежить від нашого особистого досвіду спілкування з людьми; правильність висновків, що спираються на речові докази, визначається нашою обізнаністю в питаннях відповідної специфіки; глибина суджень стосовно можливості певних подій або їх подробиць обумовлюється ґрунтовністю наших фактичних знань, рівнем розвитку і широтою поглядів”, – писав Леонід Владиміров [4, 77].

Не слід забувати також про емоційний аспект формування внутрішнього переконання. Зовнішній вигляд, поведінка, манера спілкування, упевненість або, навпаки, невпевненість у собі учасників справи справляють враження на суб’єкта оцінки навіть поза його волею, підсвідомо. Дослідженнями Юрія Грошевого доведена залежність ставлення суддів до підсудних від характеру злочинного діяння, поведінки підсудних тощо. Більшість суддів визнають, що в разі вчинення злочину з особливою жорстокістю чи зі знуцанням над потерпілим, або ж зухвалого поведіння підсудного під час слухання справи, підсудний зазвичай викликає в них огиду і з’являється бажання якнайшвидше завершити розгляд справи [6, 89-90]. Такі почуття свідчать про виникнення “обвинувальної” психічної установки, формування упередженого ставлення до підсудного. А за наявності психічної установки (в термінології Леоніда Владимірова – *готовності прийняти рішення*) здійснюване постфактум обґрунтування набуває характеру елементарної раціоналізації і полягає в наведенні більш сприйнятних і вагомих аргументів на користь обумовленого іншими мотивами рішення. Американський правник Джером Френк писав з цього приводу, що “міркування судді... виступають раціоналізацією емоційного передчуття,

яке й обумовлює вирішення справи. Лише прийнявши рішення, суддя починає добирати юридичні аргументи на підтримку власного висновку” [5, 77]. Тим більше все це стосується рішення колегії присяжних, які досить часто керуються саме емоціями.

Зокрема, у ст. 342 чинного французького Code d’instruction criminelle, що вже діяв у час суду над Дрейфусом і написання Франсом “Острова пінгвінів”, про оцінку доказів присяжними зазначено: “Закон не вимагає від присяжних звіту про те, чим обумовлена їх певність, і не визначає правил, за якими належить оцінювати повноту і достатність доказів, але приписує присяжним ретельно з’ясувати, яке особисте враження справили на них докази обвинувачення і аргументи захисту... вимагає щирої відповіді на єдине питання: чи маєте ви внутрішнє переконання” [4, 119-120; 17, 193].

“Наведена французька стаття, на жаль, стала підґрунтям для вельми поширеного забобону, згідно з яким присяжні начебто наділені своєрідним інстинктом правди, що надає їм можливість судити, нехтуючи очевидним”, – з прикрістю констатував Леонід Владимиров [4, 120]. На думку Володимира Спасовича, “прокурор і адвокат прекрасно усвідомлюють, що в суді присяжних почуттям виграєш більше, ніж логікою, що присяжних слід розворушити й розчулити – і змагаються на цих теренах. Судове представництво перетворюється на акторську гру, справа розглядається лиш як тема для промови, а вердикт присяжних виступає оцінкою виявленого красномовства. Зовнішність підсудного, його суспільний і майновий стан, його релігійні й політичні переконання, соціальні зв’язки, репутація – все це засоби, за допомогою яких прокурор і адвокат намагаються, відповідно, налаштувати присяжних супроти підсудного або ж, навпаки, викликати до нього прихильність і співчуття. Вина підсудного може бути очевидною, але адвокат інколи з таким зворушливим красномовством висвітлює благородство *мотивів*, які наче б то спонукали підсудного до вчинення злочину, що присяжні на питання про доведеність власне *факту* злочину відповідають – ні” [15, 68]. Може статись і навпаки, приміром, як у справі Піро: “На щастя, судді були переконані у винності Піро, – доповів Гретоку генерал Пантер, повернувшись із суду, – адже ми не мали жодного доказу його вини” [18, 158].

Михайло Строгович схарактеризував французький підхід до ухвали рішення як “суб’єктивістський, алогічний, зі значною домішкою ірраціоналізму” [17, 194]. Разом з тим він визнавав, що переконання дійсно виступає єдиним методом віднаходження істини в подеколи химерному сплетінні обставин справи та розмаїтті зазвичай суперечливих доказів [17, 212]. На його думку, аби забезпечувати істинність рішення, переконання має ґрунтуватися на об’єктивних засадах, позбавлених всякого ірраціоналізму. Такими засадами професор Строгович уважав об’єктивні властивості юридичних доказів. Він, зокрема, писав, що

критеріями доброякісності доказу виступають його функціональна придатність, спроможність установити певний факт, тобто його об'єктивні властивості [17, 201]. Аби підкреслити об'єктивність природи юридичних доказів, Михайло Строгович визначав їх через поняття “фактичні дані” [17, 89]. Плеоназм “фактичні дані” якнайкраще втілює бажану об'єктивність: слово “дані” сприймається, між іншим, і як “отримані ззовні”, “незалежні від свідомості суб'єкта”, а означення “фактичні” ще посилює необхідне враження, оскільки “фактичний” означає буквально “дійсний; справжній; такий, що відповідає фактам”, унаслідок чого виникає відчуття, нібито “фактичні дані” – то щось фактично дане, об'єктивно наявне. До речі, запропоноване Строговичем визначення поняття доказу незабаром з легкої руки його учня Вадима Дорохова майже дослівно було відтворене у ч. 1 ст. 16 Основ кримінального судочинства СРСР, звідки перекочувало у всі радянські, а потому й українські процесуальні кодекси.

У Франсовому романі “Острів пінгвінів” зазначену проблему теж не залишено поза увагою. Щодо “об'єктивних властивостей” юридичних доказів Анатоль Франс із притаманною йому іронією писав: “Генерал Пантер, начальник головного штабу, з'явився на суд у парадному мундирі, при всіх орденах. Він дав таке свідчення:

– Підсудний твердить, ніби в обвинувачення немає доказів. То брехня – доказів у нас вистачає. У нашому архіві лежить сімсот тридцять два кубічних метри цих доказів – рахуючи по п'ятсот кілограмів кубометр, це становить триста шістдесят шість тонн.

Потім генерал легко і невимушено схарактеризував ці матеріали такими, наприклад, словами:

– Там є докази всіх можливих кольорів і відтінків, на папері всіх наявних форматів: в аркуш, у піваркуша, чверть аркуша, восьмушку, шістнадцяту і так далі. Найменший з них не має й одного квадратного міліметра площі, а найбільший має довжину шістдесят метрів і ширину дев'яносто сантиметрів” [18, 178].

У деяких випадках доказове значення дійсно мають певні фізичні, матеріальні властивості і ознаки – вага, розмір, хімічний склад предметів, конфігурація та локалізація слідів тощо. То так звані речові докази, що своїми властивостями, станом чи приналежністю “свідчать” про певні факти. “Їх роль як пізнавальних засобів у процесі доказування обумовлюється тим, що вони, так би мовити, “брали участь” у розслідуваній події, тобто були створені, змінені або переміщені злочинними діями”, – зазначає Юрій Орлов [12, 112].

Але загалом доказ – це складна динамічна конструкція, що має перш за все юридичну природу, і говорити про об'єктивні його властивості якось не пристало. На думку Сергія Пашина, юридичний доказ не можна розглядати з природнонаукових позицій, тобто як реальний об'єкт, що має певні властивості. “Належність, допустимість, достовірність і достатність

– то не властивості доказових матеріалів, а характеристики підстав їх вибору і здійснюваних із ними операцій”, – вважає він [13, 17].

До того ж, “властивості” доказу, що їх Михайло Строгович визнавав об’єктивними, насправді є досить мінливими і залежними від суб’єктивної оцінки. “Щиро кажучи, будь-який доказ повною мірою набуває цього статусу лише по закінченні розгляду справи, – пише Юрій Орлов. – А до того моменту його можна вважати доказом лише умовно, оскільки не виключено, що незабаром його буде визнано неналежним або недопустимим” [12, 54].

Метаморфози “об’єктивних властивостей” найдостеменнішого з усіх доказів – власного зізнання обвинуваченого – вельми дотепно змальовані Франсом: “Докази, докази... – пробурчав Греток. – Що таке докази? Єдиний незаперечний доказ – це зізнання обвинуваченого. Піро визнав свою провину?”

– Ні, пане міністре.

– Визнає; повинен визнати... Та скажіть, Пантере, чи таки справді він нічого не визнав? Адже бувають зізнання мовчазні; сама мовчанка – то вже зізнання.

– Але ж він не мовчить, пане міністре, він криком кричить, що невинен.

– Пантере, коли людина занадто палко заперечує свою вину, з цього часом можна зробити висновок, що вона справді винна. Хто зятято відмагається від провини, той тим самим визнає її. Отже, Піро зізнався” [18, 158].

Зважаючи на зазначене, стає зрозумілою позиція поміркованих правників, які, характеризуючи результати юридичного доказування, зазвичай уточнюють термін *достовірність* означеннями “фактична”, “змістовна”, “практична” тощо. Забезпечувана такою “умовною” достовірністю істина теж, очевидно, матиме дещо умовний характер і не буде істиною в повному розумінні цього слова. Сумлінна процесова реконструкція шляхом доказування дає можливість наблизитися до істини, хоча від хиб все ж не гарантує.

“Зрештою, помилки правосуддя не є непоправними: коли судді не виправлять їх на землі, то Бог виправить їх на небі”, – вважає один із персонажів Франса [18, 167]. Тож головне завдання юристів – залишити якнайменше роботи Богові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арсеньев В.Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. - М., 1964. - 180 с.
2. Бачинин В.А. Криминография Ф.М. Достоевского // Государство и право. - 2000. - №2. - С. 104-112.
3. Боннер А.Т. Установление обстоятельств гражданских дел. - М., 2000. - 328 с.
4. Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах. - Тула, 2000. - 464 с.
5. Голунский С.А. Об оценке доказательств в советском уголовном процессе // Советское государство и право. - 1955. - № 7. - С. 70-79.
6. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судьейского убеждения в уголовном судопроизводстве. - Харьков, 1975. - 144 с.
7. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы: В 2-х т. - Ленинград, 1970. - Т. II. - 528 с.
8. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание. - М., 1970. - 560 с.
9. Кафка Ф. Процесс. - М., 2000. - 272 с.
10. Кони А.Ф. Воспоминания о писателях. - М., 1989. - 656 с.
11. Кэрролл Л. Алиса в стране чудес. Алиса в Зазеркалье: Изд. 2-е, стереотип. с комментариями и приложениями. - М., 1991. - 368 с.
12. Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе. Научно-практическое пособие. - М., 2000. - 144 с.
13. Пашин С.А. Доказательства в российском уголовном процессе. - М., 1999. - 104 с.
14. Решетникова И.В. Доказательственное право Англии и США. - М., 1999. - 284 с.
15. Спасович В.Д. О теории судебно-уголовных доказательств в связи с судоустройством и судопроизводством. - М., 2001. - 112 с.
16. Старченко А.А. Логика в судебном исследовании. - М., 1958. - 236 с.
17. Строгович М.С. Избранные труды: В 3-х т. - М., 1991. - Т. III: Теория судебных доказательств. - 300 с.
18. Франс А. Остров пингвинов. - М., Ленинград, 1951. - 282 с.
19. Эйсман А.А. Некоторые вопросы оценки как количественной характеристики достоверности доказательств // Вопросы кибернетики и право. - М., 1967. - С. 164-179.

Навчальне видання

Дмитро Бочаров

**ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОГО
ДОКАЗУВАННЯ**

У ЛІТЕРАТУРНИХ ПРИКЛАДАХ

Редактори: Дерев'янка Т.П., Олексієнко Н.М., Алексєєва Т.А.

**Підписано до друку 24.09.02. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 1,75. Облік.-вид. арк. 1,56. Тираж 100 прим.
Замовлення № 845**

**Дніпропетровськ: Академія митної служби України (свідоцтво про
видавничу діяльність ДК №10 від 24.02.2000 р.)
49044, м. Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8.**